MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN
ÂYETLERDEKİ HÂL YA DA Zİ'L-HÂL'İN DOĞRU TESPİT
EDİLEMEMESİ SORUNU

Mehmet KILIÇARSLAN*

Özet

Kur'ân-ı Kerim'in kendine özel bir dil üslubu vardır. Kureyş lehçesiyle nazil olmasına rağmen kendi bünyesinde başka lehçelerden kelimelere de yer verir. Yine kendisini "Kur'ânen arabiyyen/Arapça bir Kur'ân" olarak tavsif ettiği halde onda İbranice, Rumca, Farsça, Süryanice, Habeşçe, Berberice, Nebatice sözcükler de bulunur. Âyetlerinin neredeyse tamamı Arap dili gramerine uygun cümlelerden oluşur buna mukabil ilk bakışta gramere muhalif gibi duran ve üzerinde gramer açısından özel bir araştırma yapmayı gerektiren cümleleri de vardır. Arapçanın bir yazı diline dönüştürülmesinin temel nedeni, Arap olmayan milletlerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte dilde meydana gelen elhân-ı luğaviyyeden/dil hatalarından Kur'ân'ı korumaktır. Korunması istenen Kur'ân, aynı zamanda bu yazı dilinin gramerini oluşturmada âlimler için ana kaynak olmuştur. Ancak gramere kaynaklık etmesine rağmen Kur'ân'ın bazı cümlelerinde öyle bir nahiv yapısı vardır ki bu yapı cümlelerinin doğru anlaşılmasında çeşitli işkâllere neden olur. Zamirlerin merciini tespit edememe, i'tirâzî cümlelerin nerede başlayıp nerede bittiğini belirleyememe, cümle öğelerinin birbirleri üzerindeki amellerini doğru tespit etmeyi zorlaştıracak iştigâl yapıları, hasr-ı kasr ifade eden istisna kalıplarının kullanılması nedeniyle cümlelerin yanlış anlaşılabilmesi, âyetlerde yer alan bazı kelimelerin aynı anda bedel, hâl ya da atf-ı beyân olabilecek şekilde getirilmesi nedeniyle türünün tespitine yönelik zorluklar, bazı fiillerin mef'ullerinin kendisiyle mef'ulün arasına bir başka fiil girdikten sonra verilmesi, özel işlevi bulunan bazı harflerin tür tespitinde yaşanan sıkıntılar vb. durumlar, söz konusu âyetlerin anlaşılmasını zorlaştırmakta, doğru anlama adına ek çalışmalar yapmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda Kur'ân nahvinin neden olduğu işkâl türlerinden biri de cümlede hâlin ya da zi'l-hâlin doğru tespit edilememesinden kaynaklanan işkâllerdir. Bu çalışmada hâlin ya da zi'l-hâlin doğru tespit edilememesinden neşet eden işkâl için bazı örnekler sunulduktan sonra söz konusu işkâlin ortadan kaldırılmasına yönelik alternatif çözüm yolları belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, dil, üslup, hâl, zi'l-hâl.

MUSHKIL AL-QUR'ÂN

THE PROBLEM OF THE INABILITY TO DETERMINE "HAL OR DHIL-HAL" IN THE VERSES CORRECTLY

Abstract

The Qur'an has its peculiar language style. Even though it was revealed with the Quraysh dialect, it also includes words from other dialects within itself. While the Qur'an describes itself as Kur'ânen arabiyyen/Arabic Qur'an, it also contains Hebrew,

* Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. mkilicarslan@nevsehir.edu.tr

Greek, Persian, Syriac, Abyssinian, Berber, and Nabataean words. Almost all of the verses consist of sentences that are in accordance with the grammar of the Arabic language but there are also some sentences that seem to be contrary to grammar at first glance and this situation requires special research in terms of grammar. The main reason for the conversion of Arabic into written language is to protect the Qur'an from elhân-ı luğaviyye/language errors that occur with the acceptance of Islam by other nations. The Qur'an, which is intended to be protected has also been the main source for scholars to create the grammar of this written language. However, despite being the source for grammar, some sentences of the Qur'an have such a grammar structure that causes some difficulties in understanding the sentences correctly. The inability to determine the reference of pronouns, where intermediate sentences begin and end, sentence structures that make it difficult to determine the actions of sentence elements on each other, misunderstanding of sentences due to the usage of exception patterns that express hasr-ı kasr, difficulties in identifying the type of some words in the verses due to their introduction simultaneously as bedel, hâl or atf-ı beyân, giving the objectives (mef'ul) of some verbs after another verb is inserted between the verb and objective, problems in determining the type of some letters with special functions and such situations make it difficult to understand the verses in question and require additional studies for correct understanding. In this context, one of the types of difficulties caused by the Qur'anic grammar is the inability of determining hal or dhi'l-hâl in the sentence correctly. In this study, after presenting some examples for the difficulty caused by the inability of determining hal or dhi'l-hâl correctly, alternative solutions will be determined for eliminating this difficulty in question.

Key Words: Al-Qur'an, language, style, hal, dhil-hal.

Giriş

Kur'an âyetlerinin tamamının herkes tarafından doğru şekilde anlaşıldığını söylemek mümkün değildir. Bu durum, Araplar için de geçerlidir. Zira Kur'an lafızlarının bir kısmı zâhir, nass, müfesser ve muhkem diye anılan manası açık lafızlar iken diğer bir kısmı hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih adlarıyla anılan manası kapalı lafızlardır. Bu lafızlar kullanıldığı yere göre bazen hakîkî manayı dile getirirken bazen de mecâz, istiâre, teşbîh, kinâye, ta'rîz, telmîh vb. ifade edebilmektedir. Konuma göre bazen itnâb usulü tercih edilerek söz uzatılırken bazen îcâz tercih edilmekte ve mümkün olan en az kelimeyle çok geniş bir mana yelpazesi muhatabın idrakine sunulabilmektedir. Bazen ifadelerde herkesin rahatlıkla anlayabileceği kısa yargı cümleleri tercih edilirken bazen içerisinde belagatin üç alt başlığı olan beyân, meânî ve bedî' çok aktif bir şekilde kullanılmakta, son derece belîğ cümlelere yer verilmektedir. İşte böylesine sürekli değişen bir dil üslubu içinde Kur'an'ın bazı cümlelerinin anlaşılmaması, bir kısmının birbiriyle çeliştiğinin zannedilmesi gayet doğaldır ki müşkilü'l-Kur'an ilmi bu çelişki vehimlerini kendisine çalışma alanı olarak belirler.

Kur'ân cümlelerinin anlaşılmasında karşılaşılan problemleri, kullanılan lafızdan kaynaklanan, irabtan kaynaklanan ve konu farklılığından kaynaklanan işkâl olmak üzere üç ana başlığa ayırmak mümkündür.

Lafızdan kaynaklanan işkâli kendi içinde müşterek, müteşâbih ya da garîb lafız kullanımı; hakîkî anlamın yanında mecâz, istiâre, teşbîh, kinâye, ta'rîz, telmîh vb. kullanımı; aynı surede itnâb, müsâvât ve îcâz anlatım yöntemlerine yer verilerek anlatılmak istenen mana ile lafız miktarının farklı tutulması; tam cümlelerin yanında çeşitli öğeleri hazfedilmiş nâkıs/eksilteli cümlelere yer verilmesi; anlam kapalılığına neden olan takdim-tehirlerin bulunması; kelimenin orijinaline harf eklemek ya da hazfetmek veya fiilleri bilinen bapların dışına çıkarmak; olması gerekenden farklı harfler kullanmak; cümlede medlulü bulunmayan ism-i mevsullere yer vermek; cinsiyet ya da sayı yönünden fiil-fâil uyumunu gözetmemek ya da gelecekte yaşanacak olayları mâzi siyayla dile getirmek; yine cinsiyet ve sayı yönünden sıfat-mevsuf uyumunu gözetmemek; fâil kalıbı kullanıp mef'ul, mef'ul kalıbı kullanıp fâili kastetmek vb. alt başlıklara bölmek mümkündür.¹

İrab kaynaklı işkâl, zamirlerin merciini tespit edememe, i'tirâzî cümlelerin nerede başlayıp nerede bittiğini belirleyememe, cümledeki unsurların âmil-ma'mûl ilişkilerini doğru tespit etmeyi zorlaştıracak iştigâl yapıları, hasr-ı kasr ifade eden istisna kalıplarının kullanılması nedeniyle cümlelerin yanlış anlaşılabilmesi, âyetlerde yer alan bazı kelimelerin bedel, hâl, atf-ı beyân, cârrı hazfedilmiş mecrûr gibi aynı anda birkaç farklı görevi üstlenebilecek tarzda getirilmesi nedeniyle türünün ne olduğunun belirlenememesi ya da bazen bir bedelin mübdelun minh'ini, bir atf-ı beyân'ın ma'tûfun aleyhini tespitinin mümkün olmaması, bazı fiillerin mef'ullerinin araya bir başka fiil girdikten sonra verilmesi, özel işlevi bulunan “و/vav” ve “ما/mâ” gibi bazı harflerin tür tespitinin mümkün olmaması vb. alt başlıklara bölünebilir.²

Konu farklılığından kaynaklanan işkâl ise aynı peygamber kıssasının farklı surelerde farklı bir vechesi öne çıkarılarak anlatılmasıyla kıssalarda çelişki varmış vehminin oluşması; âyetin, kendi içinde tenakuz varmış zannı oluşturacak bir yapıda olması; farklı yer ve zamanlarda yaşanacak olayların aynı pasajda anlatılması nedeniyle karışıklık yaşanması; aynı olayın farklı merhaleleri dikkate alınarak anlatılması yüzünden aynı konuyla ilgili Kur'ân'ın farklı şeyler söylediğinin zannedilmesi; farklı insanlara ait konuşmaların benzer cümlelerle verilmesi nedeniyle söz sahibini doğru tespit etmede oluşan işkâl; aynı pasajda sürekli zamirlerle

¹ Bahsi geçen durumların örnekleri için bk. Soner Gündüzöz, *Kur'an'ın Eşsiz Dili – Kur'an'da Gramer Yanlışı İddialarına Cevap*, (Samsun: Etüt Yayınları, 2010); Mehmet Kılıçarslan, *İlahî Kelamın Müstesna Grameri*, (İstanbul: Kalem Yayınları, 2019).

² Örnekler için bk. Soner Gündüzöz, “Kur'an'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'an'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir inceleme I”, *Nüşa Dergisi* 6 (2002); Soner Gündüzöz, “Kur'an'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'an'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir inceleme II”, *Nüşa Dergisi* 7 (2002).

yetinildiği için hangi sözün kime ait olduğunun tespit edilememesi gibi başlıklar altında ele alınabilir.

İrab kaynaklı işkâlin alt başlıklarından biri de cümlelerdeki hâl ya da zi'l-hâl tespitinin doğru yapılamamasıdır ve elinizdeki çalışmanın temel hedefi, konu ile ilgili örnekler vererek sorunu net bir şekilde ortaya koymak, daha sonra geçmiş ulemanın bu işkâlin çözümünde takip ettiği yöntemlerin izini takip ederek alternatif çözüm önerileri sunmaktır. Ancak konu gramer ağırlıklı teknik bir konu olduğundan hâl kavramıyla ilgili genel bir bilgilendirme yapmak yararlı olacaktır.

Arap Dilinde Hâl

Hâl, Arapça'da bir fiilin yapıldığı esnada fâilin ya da söz konusu fiilden etkilenen mef'ulün bih'in ya da aynı anda her ikisinin durumunu gösteren nekira ve mansub isimdir. Ancak bazen bir cümle de bütün halinde hâl olarak gelebilir. Bu durumda cümlelerin türünün ne olduğunun önemi yoktur; isim, fiil ya da şibh-i cümle olabilir. Fiile sorulan “nasıl” sorusu bize hâli bulmada yardımcı olur.³ Hâl, Türkçe'deki durum zarfının karşılığıdır ve dilimize “-erek, -arak, -diği halde, iken, -miş iken, -mekle birlikte, -miş olarak, -cak şekilde, -mak üzere” vb. şekillerde tercüme edilir. Hâlin, durumu hakkında bilgi verdiği kişi ya da şeye “zi'l-hâl” denir. Zi'l-hâl ile hâl, sayı ve cinsiyet yönünden birbirleriyle uyumlu olurlar.⁴

Hâlin, durumundan haber verdiği fâil hakîkî fâil olabildiği gibi nâib-i fâil de olabilir. Hakîkî fâilin durumundan haber veren hâle örnek: “فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ” – (Bunun üzerine Musa) korkarak ve etrafı gözetleyerek oradan çıktı.”⁵ Âyetteki “خَرَجَ/çıktı” malum fiiline sorulan “nasıl” sorusunun cevabı olan “خَائِفًا/korkarak” kelimesi, hakîkî fâil dolayısıyla zi'l-hâl olan Hz. Musa'nın durumunu anlatmaktadır ve müfred/tek kelimedenden oluşan bir hâldir. Cümlelerin devamında gelen “يَتَرَقَّبُ/gözetleyerek” fiil cümlesi de yine cümle olarak hâldir ve o da Hz. Musa'nın şehri terk ederken içinde bulunduğu ikinci durumu anlatmaktadır: Etrafı gözetleyerek. Dikkat edilirse zi'l-hâl (Hz. Musa) müfred müzekker geldiği gibi ona hâl olan “خَائِفًا” ve “يَتَرَقَّبُ” kelimelerinin ikisi de müfred müzekkerdir, sayı ve cinsiyette kendisine uyum göstermiştir.⁶

Nâib-i fâilin durumundan haber veren hâle örnek: “وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ” – Cennet muttakilere uzak olmayacak şekilde yaklaştırılmış (bulunacak)...⁷ Âyette cennet kelimesi, “أُزْلِفَتِ/yaklaştırıldı” meçhul fiilinin nâib-i fâilidir. Onu yaklaştıracak

³ Abbâs Hasen, *en-Nahvu 'l-vâfi*, (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts), 2/363-364.

⁴ Celâleddîn es-Suyutî, *Hem 'u 'l-hevâmi ' fi şerhi cemi 'l-cevâmi*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, (Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts), 2/293.

⁵ el-Kasas, 28/21.

⁶ Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn, *et-Tıbyân fi i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, (Şam: İsâ el-Bâbî el-Halebî Matbaası, ts), 2/1018.

⁷ Kâf, 50/31.

olan hakîkî fâil cümlede zikredilmemiş, gerçekte cümlelerin mef'ulün bih'i olan cennet kelimesi nâib-i fâil kılınmakla dikkatler kendisine çekilmiştir. Cennet aynı zamanda cümlelerin zi'l-hâlidir. “غَيْرَ بَعِيدٍ – uzak olmayacak şekilde” tamlaması da burada hâldir, cennetin bu yaklaştırma esnasında ne durumda olduğunu açıklamaktadır.⁸

Hâlin durumundan haber verdiği diğer öge mef'ulün bih'tir: “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا” - Gerçekten biz onu, (anlamına) akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.”⁹ Âyette indirme fiilinin mef'ulün bih'i olan “ه/hu” zamiri Hz. Muhammed'e indirilen kitabı anlatmaktadır ve cümlelerin zi'l-hâlidir. Bu kitabın nasıl indirildiğini açıklamak üzere gelen “قُرْءَانًا عَرَبِيًّا” - Arapça bir Kur'an” tabiri, hâldir. Hâl ile zi'l-hâl, ikisi de müfred müzekkerdir, sayı ve cinsiyet yönünden uyumludur.¹⁰

Tanım verilirken hâlin, bazen aynı anda hem fâilin hem de mef'ulün bih'in durumunu açıklayabildiği söylenmişti: “سَلَّمَ خَالِدٌ عَلَى مُحَمَّدٍ رَاكِبِينَ” - Halid, Muhammed'e her ikisi de (ata) binmiş olduğu halde selam verdi.” Bu cümledeki “رَاكِبِينَ/binmiş olduğu halde” kelimesi hâldir. Aynı anda hem selam veren Halid'in hem de selam verdiği Muhammed'in ata binmiş olduklarını ifade etmektedir. Zi'l-hâl Halid ve Muhammed olunca hâl de tesniye gelmiş, onlara uyum sağlamıştır.

Hâl müfred bir kelime olabildiği gibi isim, fiil, ya da şibh-i cümle de olabilir. Bir cümle hâl olarak geldiğinde, bu cümlelerin kendi iç irabı her neyse aynen kalır, sadece bu cümle mahallen mansub olur.

İsim cümlesinin hâl oluşuna örnek: “وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ” - Kim de ahireti diler ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür.”¹¹ Bu âyetin “وَهُوَ مُؤْمِنٌ” kısmı, “ه/huve” mübteda, “مُؤْمِنٌ/muminun” haber olmak üzere isim cümlesidir ve ahireti isteyip onun için çalışan kişinin durumunu açıklamaktadır: “Bir mümin olarak”. Bu cümle bütün halinde hâldir, mahallen mansubtur.

Fiil cümlesinin hâl oluşuna örnek: “وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ” - Akşamüstü ağlayarak babalarına geldiler.”¹² Dikkat edilirse âyette Hz. Yusuf'u kuyuya atan ağabeylerinin babalarının yanına nasıl döndükleri anlatılmaktadır: “يَبْكُونَ/ağlayarak”. Âyetin “ağlayarak” şeklinde tercüme edilen “يَبْكُونَ” ifadesi bir fiil cümlesidir ve ağlamak fiili ile onun fâili olan “هم/hum” zamininin birleşmesinden oluşur. “يَبْكُونَ” şeklindeki fiil cümlesi, babalarının yanına gelişleri esnasında ağabeylerinin durumunu açıkladığından hâl konumundadır ve mahallen mansubtur.

⁸ Ebu'l-Bekâ, *et-Tıbyân*, 2/1176.

⁹ Yûsuf, 12/2.

¹⁰ Mahmud b. Abdîrahîm Sâfî, *el-Cedvelu fi i'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beyrut: Muessesetu'l-İmân, 1418), 12/376.

¹¹ el-İsrâ, 17/19.

¹² Yûsuf, 12/16.

Şibh-i cümlelerin hâl oluşuna örnek: “فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ” (Derken Kârun) zîneti (debdebesi) içinde kavminin karşısına çıktı.”¹³ Âyette Kârun’un kavminin karşısına çıktığı sıradaki hali “في/fi” harf-i ceriyle onun mecruru olan “زِينَتِهِ/zînetih” kelimeleriyle dile getirilmiştir. Yani cümlelerin zi’l-hâli, “خَرَجَ/harece” fiilinin tahtında gizli olan ve Kârun’a dönen “هو/huve” zamiri, hâli de “فِي زِينَتِهِ” şeklindeki şibh-i cümledir. Bu cümle de mahallen mansubtur.¹⁴

Hâl konusu bu şekilde özetlendikten sonra asıl çalışma konusu olan Kur’ân âyetlerindeki hâlin ya da zi’l-hâlin doğru tespit edilememesinden kaynaklı işkâl ele alınabilir.

Hâlin ya da Zi’l-hâlin Doğru Tespit Edilememesinden Kaynaklı İşkâl

Okuyucunun ayetleri üzerinde düşünmesini, tedebbür ve tezekkür etmesini, onlara karşı gafil olmamasını isteyen Kur’ân, anlatımında farklı tabir usullerine yer vererek bunu büyük oranda kendisi sağlar. Bazen iltifat sanatıyla aniden zamirler arası geçişler yapar; muhatabın aklını, sürekli değişen bu zamirlerden hangisinin kime ait olduğunu bulmakla meşgul eder. Bazen istifhamın gücünden yararlanır; cümlelerin farklı yerlerinde yer verdiği türü ve amacı farklı sorularla muhatabı pasif bir dinleyici konumundan, aktif bir cevap veren konumuna çeker. Bazen haziflere başvurur; sıfat, mevsuf, muzaf, muzafun ileyh, fiil, fâil, mef’ulün bih gibi öğelerini hazfederek kurduğu nâkıs/eksilteli cümleler, insanı, o eksik öğeyi bulmaya zorlar. Yine bazen ani konu değişikliklerine gider, ele aldığı bir konuyu tamamlamadan bir başka konuya geçer. Muhatabı, Kur’ân bütünlüğü içinde o yarım kalan konuyu araştırmak zorunda bırakır.

Bu tabir usullerinden biri de cümlede hâl, bedel, atf-ı beyân, temyiz ya da harf-i ceri hazfedilmiş mecrur olması muhtemel, türünün ne olduğu net olmayan, üzerinde kafa yormayı gerektiren cümle yapılarına ve kelimelere yer vermesidir. Bazen âyetlerde öyle bir cümlecik ya da kelime kullanır ki, onun görevini doğru tespit etmek ve bu görev doğrultusunda irabını yapmak özel bir çaba harcamayı, çeşitli araştırmalar yapmayı gerekli kılar. Zira kelimenin türünün doğru tespit edilememesi ya da türü doğru tespit edilse bile ilişki içerisinde bulunduğu diğer kelimelerle arasındaki muzâf-muzâfun ileyh, sıfat-mevsûf, bedel-mübdelun minh, ism-i işâret-muşârun ileyh, atıf-ma’tûfun aleyh ilişkisinin doğru belirlenememesi doğrudan manaya yansır, aynı âyete farklı manalar verilmesine neden olur. İşte bu çalışma hâl konusuna tahsis edilmiştir. Çalışmada, cümlede hâl gibi duran bir cümlecik ya da kelimenin gerçekten hâl olup olmadığı ve hâl ise zi’l-hâlinin doğru belirlenip

¹³ el-Kasas, 28/79.

¹⁴ Hâlin tanımı ve türleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebu Muhammed Cemâluddîn İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb an kutubi’l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek, (Şam: Dâru’l-Fikr, 1985), 604-608.

bir durumda “ثلاثة قروء” tamlamasındaki müşterek lafız olan “قروء” kelimesine “ثلاثة” sayısının müennesliğinden hareketle mana vermiştir.¹⁹ Ancak ele alınan âyet söylenen yöntemle incelendiğinde öncesinde böyle bir karine olmadığı, âyetin son kelimesi olması nedeniyle sonrasında da bu anlamda yardımcı olacak bir kelime bulunmadığı görülür.

Bu durumda yapılacak ikinci iş, mana yönünden bağlamı incelemektir. Makalenin başında hâl tarif edilirken, onun, fiilin yapılışı esnasında fâilin veya mef’ulün bih’in durumunu anlatan kelime ya da cümle olduğu söylenmişti. “Nur” olduğunu²⁰ ve her şeyi yaratanın kendisi olduğunu²¹ bildiren fâil (Allah Teâlâ) cümlelerin zi’l-hâli olamaz. Bu durumda konuya dair başka âyetlerin²² de şehadetiyle “طَيَّنَ/tiynen” kelimesinin cümlelerin mef’ulün bihi olan Hz. Âdem’in hâli olduğu ortaya çıkar.²³

Burada bir sonuca ulaşılmış olursa da ulaşılan bilginin doğruluğunu teyit için yapılması gereken üçüncü bir iş vardır: Konuyu Kur’ân bütünlüğü ve sahih sünnet çerçevesinde araştırmak, oradan elde edilecek ek bilgilerle yapılan çıkarımın sağlamasını yapmak, yorumun doğruluğundan emin olmak. Zira kendisine mana verilmek istenen cümle bir Kur’ân âyetidir ve üzerine belli bir ciddiyetle eğilmeyi gerektirir. Bu maksatla konuya dair diğer âyetler incelendiğinde, Allah Teâlâ’nın insanoğlunu çamurdan dilediği şekilde yarattığı ve daha sonra ona kendi ruhundan üflediği görülür.²⁴ Aynı şekilde hadis-i şerifler de Hz. Âdem’in topraktan yaratıldığını bildirmektedir.²⁵ Tabi âyetler arası irtibatı tespit etmede ve ele alınan âyetle ilgili hadisleri bir arada görmede, geleneksel tefsir birikimini göz ardı etmemek büyük önem taşır.²⁶ Bu düşünceyle müracaat edilen temel kaynaklar bu kelimenin Hz. Âdem’e işaret ettiğini belirtmektedir.²⁷

¹⁹ Muhammed b. İdris eş-Şafî, *el-Umm*, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1410), 2/107.

²⁰ en-Nûr, 24/35.

²¹ el-Bakara, 2/29.

²² el-Bakara, 2/31, 36; el-A’râf, 7/12-18; Tâhâ, 20/116.

²³ ed-Deâs, *Î’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 2/196.

²⁴ el-Hicr, 15/28-29; Sâd, 38/71-72.

²⁵ Müslim, “Tevbe”, 27; “Zühd”, 38; Tirmizî, “Tefsîr”, 1; Ebu Dâvud, “Sünnet”, 17. Konuya dair âyet ve hadisleri toplu bir arada görmek için bk. Nurullah Agitoğlu, “Kutsal Metinlerde ve Hadislerde Hz. Âdem – Tespît ve Değerlendirme”, *JASSS* 26 (2014), 269-287.

²⁶ Yahya Yaşar, *Kur’an’ın Bütünlüğü Bağlamında Kur’an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 20.

²⁷ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru’l-kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1423), 2/539; Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (Mısır: Dâru Tıybe li’n-Neşr, ts), 5/93.

İkinci Örnek: “قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ” - Vay halime! Ben böyle kocamış bir kadın; kocam da bir ihtiyar iken ben doğuracak mıyım? Bu gerçekten şaşırtıcı bir şey!" dedi.”²⁸

Bu âyette iki isim cümlesi arka arkaya “أَلِدُ/doğurmak” fiiline hâl olarak gelmiştir. Ancak birinci cümle, “أَنَا/ene” mübtada ve “عَجُوزٌ/acûz” haberinden oluşan basit bir isim cümlesi olduğundan onda sorun yokken ikinci cümlenin çözümlemesi o kadar da kolay değildir. Zira “وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا” cümlesinin sonundaki “شَيْخًا” kelimesinin irabı, bünyesinde farklı ihtimaller barındırmaktadır ve mutlak bir doğru belirlemek mümkün değildir. Öncelikle belirtelim ki bu kelimenin kıraatinde iki vecih söz konusudur: Nasb ve ref. Cumhur onu mansub okurken Abdullah b. Mes’ud “شَيْخٌ” şeklinde merfu okumuştur.²⁹ Her iki okuyuş da beraberinde bazı soru işaretleri getirmektedir.

Eğer kelime mansub okunursa, buna bir gerekçe bulunması gerekir. Zira bu kısa cümle kendi içinde “هَذَا” mübtada, “بَعْلِي” haber olacak şekilde gelmektedir. Bunda ihtilaf yoktur. Peki, “شَيْخًا” kelimesi neye istinaden mansubtur? Cümlenin siyakı itibarıyla mana anlaşıldığı ve ism-i işarette fiil manası bulunduğu için doğrudan “بَعْلِي” haberinin hâli midir, yoksa cümlede varlığı takdir edilen mahzuf bir fiilden hareketle mi mansub kılınmıştır?³⁰ Açıkçası iki ihtimal de mümkündür.

Kelimenin merfu okunmasına gelince, burada farklı pek çok durum söz konusu olur. Şöyle ki: 1. Cümledeki “هَذَا” mübtada, “بَعْلِي” ondan bedeldir, dolayısıyla “شَيْخٌ” haberdur. Cümle tercümesi şöyledir: “Bu, kocam yaşlıdır.” 2. “بَعْلِي” kelimesi atf-ı beyândır ve doğal olarak “شَيْخٌ” da haberdur. Cümlenin tercümesi şöyledir: “İşte bu, yani kocam yaşlıdır.” 3. “بَعْلِي” kelimesi ikinci bir mübtedadır ve “شَيْخٌ” da onun haberidir. Cümle bütün halinde “هَذَا”nın haberidir. Cümlenin tercümesi şöyledir: “Bu, kocam, yaşlıdır.” 4. “بَعْلِي” kelimesi “هَذَا” mübtedasının haberiye “شَيْخٌ” da mahzuf bir mübtedanın haberidir. Yani cümle “هُوَ شَيْخٌ” takdirindedir ve toplu tercüme şöyledir: “Bu, kocamdır; o, yaşlıdır.” 5. “شَيْخٌ” kelimesi “هَذَا”nın ikinci haberidir ve mana “Bu kocamdır, bu yaşlıdır” şeklindedir. 6. Hem “بَعْلِي” hem de “شَيْخٌ” birlikte tek bir haberi oluşturmaktadır ve cümle “Bu, yaşlı kocamdır” manasına gelmektedir. 7. “شَيْخٌ” kelimesi “بَعْلِي”den bedeldir: “Bu, kocamdır, yaşlıdır.”³¹

Şimdi bu kadar çok ihtimal varken bunlardan hangisi doğru kabul edilecek, cümleye neye göre mana verilecektir?

²⁸ Hûd, 11/72.

²⁹ Ebu Zekeriyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf, ts), 2/23.

³⁰ Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni ve beyânüh*, (Humus: Dâru'l-İrşâd li's-Şuûni'l-Câmiyye, 1415), 4/398.

³¹ Ebu'l-Bekâ, *et-Tibyân*, 2/707.

Bu âyette, “شَيْخًا” kelimesinin Hz. İbrahim’i nitelediği nettir. Tüm sahabe içerisinde sadece İbn Mes’ud’un kelimeyi merfu okuyarak bu konuda infirad etmesi bizim için onun mansubluğu noktasında kuvvetli bir karinedir. Hem İbn Mes’ud’un merfu okuyuştaki yalnız kalışı hem de gerçek durumu ifade etmede mansub okumanın daha güçlü olması, bizi merfu okumayla ilgili yedi ihtimali görmezden gelmek zorunda bırakır. Mansubluğuna gelince bunda iki güçlü lugavî karine bulunmaktadır. Birincisi, ism-i işaretlerde fiil manası bulunur ve bu cümle de ism-i işaretle başlamıştır, dolayısıyla “شَيْخًا” kelimesinin muşârun ileyh konumundaki Hz. İbrahim’e hâl kılınması lugavî açıdan pekâlâ mümkündür. İkincisi de varlığını zihnin rahatlıkla takdir edebildiği mahzûf fiile istinaden “شَيْخًا” kelimesi mansubtur. Her iki ihtimalde de eşinin kendisine işaret ettiği anda Hz. İbrahim’in yaşlı olduğunu anlatma söz konusu olur.

Üçüncü Örnek: “أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا لَا بَدَإَ لَنَا إِلَّا مَا آتَيْنَاكَ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ” - Yoksa Ya'kub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Ya'kub) oğullarına: Benden sonra neye kulluk edeceksiniz? demişti. Onlar: Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhına tek ilah olarak kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur, dediler.”³²

Âyette, Hz. Yakub’un oğullarının babalarına kendisinden sonra kulluk edecekleri ilahı açıklarken kurdukları cümlelerin baş kısmında sorun yoktur: “إِلَٰهَكَ وَإِلَٰهَ آبَائِكَ” - Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı”. Ancak devamında gelen “إِلَٰهًا وَاحِدًا”/tek bir ilaha” kısmının üzerinde durmak gerekmektedir. Zira buradaki “إِلَٰهًا” kelimesinin irabı net değildir, bedel olabileceği gibi kendisinden sonra gelecek olan bir başka hâl için hazırlık maksadıyla istihdam edilen ve “hâl-i muvattie” denilen bir hâl de olabilir.

Âyetin izahına geçmeden önce taviye/hazırlık amacıyla hâl-i muvattie’nin ne olduğunu açıklamak yararlı olacaktır. Hâl-i muvattie, aslında bir mevsuftur. Kendisinden sonra sıfatı konumunda bir hâl daha gelir ki cümlelerin gerçek hâli, bu sıfat gibi duran ikinci kelimedir.³³ “فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا”³⁴ âyetinde Cebrail aleyhisselam’ın Hz. Meryem’e nasıl temessül ettiği anlatılırken, bu görünme “بَشَرًا سَوِيًّا/tam bir insan” şeklinde bir sıfat-mevsuf terkihiyle sunulur. Burada “بَشَرًا” mevsufu, kendisinden sonra gelen “سَوِيًّا” sıfatı kapalı kalmasın ve ona zihni bir hazırlık olsun diye getirilmiştir. Zira asıl maksat, Hz. Cebrail’in eksiksiz olarak görüldüğünü anlatmaktır. Ama doğrudan “سَوِيًّا/eksiksiz görüldü” denilseydi, hangi anlamda eksiksiz olduğunu muhatap idrak edemeyebilir, eksiksiz bir melek olarak görüldüğünü düşünebilirdi. Bu nedenle muhtemel yanlış anlamaya meydan

³² el-Bakara, 2/133.

³³ Mustafa b. Muhammed Selim el-Ğallâbîni, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1414), 3/100.

³⁴ Meryem, 19/17.

vermemek, anlatılmak istenen şeyi doğru ifade etmek için önce alt yapı oluşturuldu ve “بَشَرًا/bir insan olarak” denildi, ardından da onun sıfatı gibi görünen ve fakat gerçekte “تَمَثَّلَ/göründü” fiilinin hakîkî hâli olan “سَوِيًّا” sıfatı getirildi. İşte alt yapı oluşturmak maksadıyla kullanılan bunun gibi hâllere, hâl-i muvattie denir.³⁵ Bu küçük hatırlatmadan sonra ele aldığımız âyete geri dönebiliriz.

Bakara sûresinin 133. âyetinde geçen “إِلَٰهًا وَاحِدًا/tek bir ilaha” kısmının irabı, bünyesinde iki ihtimal barındırmaktadır: Birinci ihtimal, “إِلَٰهًا” kelimesinin, kendisinden sonra gelen diğer bir hâl olan “وَاحِدًا” kelimesine hazırlık maksadıyla getirilmiş bir hâl-i muvattie olduğudur. Hâl-i muvattie olması durumunda cümlede iki tane hâl var demektir.³⁶ Bu kabule göre ise âyetin meali şöyle olur: “Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın ilâhına tek bir ilâh olarak kulluk edeceğiz.”

İkinci ihtimal ise âyetteki “إِلَٰهًا” kelimesinin “نَعْبُدُ/kulluk ederiz” fiilinin ilk mef’ulün bih’i olan “إِلَٰهًا” kelimesinden bedel olmasıdır. Bu durumda kendisinden sonra gelen “وَاحِدًا” kelimesi sıfat olur ve bu ikili, bir bedel bir de onun sıfatı olarak değerlendirilir. Âyetin meali de şöyle olur: “Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın ilâhı olan tek ilâha kulluk edeceğiz.”³⁷

Âyetle ilgili harici karine bulmak mümkün olmadığı için bu iki manadan hangisinin tercih edilmesi gerektiğini belirleyecek olan yine bağlamdır. Âyette oğullarına kendisinden sonra neye tapacaklarını soran Hz. Yakub’un “من/men” değil de “مَا/mâ” ism-i mevsulünü kullandığı görülmektedir: “مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي”. Bu, bilinçli bir tercihtir ve Hz. Yakub, Allah’ı bırakıp başka şeylere tapan müşriklere gönderme yaparak oğullarını bundan sakındırmaya çalışmıştır. Çünkü “مَا/mâ” Allah için kullanılacak bir ism-i mevsul değildir. Yüce Allah kendisini tüm Kur’ân boyunca “من/men” ile anlatır, bir “şey” değil “kişi” olduğunu vurgular.³⁸ Müşriklerin Allah dışında taptikları nesneler akıllı olmadıklarından Hz. Yakub’un “مَا/mâ” harfini tercih ettiği ve adeta çocuklarına “Siz de onlar gibi Allah’ın dışındaki şu akılsız ve iradesiz şeylere mi tapacaksınız?” demek istediği, onların dikkatini tevhide çektiği ortadadır. Yukarıda verilen iki meal de ilahın tekliğine işaret etse de birinci mealde tapınma fiilinin nasıllığı daha vurgulu olduğu için o, şirki reddetmede daha güçlü ve daha belîğdir: “Tek bir ilâh olarak kulluk edeceğiz”. Bu nedenle bağlamdan hareketle, “إِلَٰهًا وَاحِدًا” tamlamasının hâl-i muvattie olarak tercüme edilmesinin daha uygun olduğu söylenebilir.³⁹

³⁵ el-Ğallâbînî, *Câmiu’l-d-durûsi’l-arabiyye*, 3/100.

³⁶ İbrâhim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuh*, thk. Abdulcelil Abduh, (Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1408), 1/212; Ebu’l-Bekâ, *et-Tıbyân*, 1/119.

³⁷ ez-Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuh*, 1/212.

³⁸ Tâhâ, 20/4; en-Neml, 27/60; el-Ankebût, 29/61.

³⁹ İlgili âyetin meali için bkz. <https://www.kuranmeali.com/ÂyetKarsilastirma.php?süre=2&âyet=133> Erişim: 12.05.2021.

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere Kur'ân âyetlerindeki hâl konumunda olan bazı kelimeler aynı anda bir başka öge gibi algılanacak şekilde getirilmektedir. Bu da irablarını doğru şekilde tespit etmeyi zorlaştırmakta, dolayısıyla âyetlere farklı manalar verme sonucunu doğurmaktadır. Manayı teke düşürmek ve âyetin doğru manasını tespit etmek ancak âyetler üzerinde daha fazla düşünmekle ve araştırmalar yapmakla mümkün olmaktadır. Âyetin kendi iç bağlamı ile siyak bağlamı, Kur'an bütünlüğü, sahih sünnet, ilk dönem mu'cemler ve lugavî tefsirler, kıraat farklılıkları sorunun çözümünde en büyük yardımcılardır.

2. Zi'l-hâlin Doğru Tespit Edilememesinden Kaynaklanan İşkâl

Hâlin, bir fiilin işlenişi esnasında fâil, mef'ulün bih ya da aynı anda her ikisinin durumunu anlatan mansub kelime veya cümle olduğu söylenmişti. İşte fiilin yapılışı esnasında durumundan haber verilen kişi ya da şeye zu'l-hâl denir, ancak telaffuz kolaylığı açısından zi'l-hâl denilmesi daha yaygındır.

Kur'ân âyetlerinde hâl bazen öyle bir konumda yer alır ki onun zi'l-hâlini doğru tespit etmek zorlaşır. Bu da ister istemez âyetin manasına yansır, ona farklı manalar verilmesine neden olur. Bu başlık altında söz konusu duruma yönelik âyetler tahlil edilecektir.

Birinci Örnek: “ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا” - Kendisini yalnız yarattığım kişiyle beni baş başa bırak!”⁴⁰

Dikkat edilirse âyette geçen “وَكَهْدًا/tek başına” kelimesi hâldir ve fakat onun ait olduğu zi'l-hâl net değildir. Zira cümledeki hâl, hem fâil olan Yüce Allah'a hem de yaratmanın mef'ulün bih'i olan insana dönecek yapıdadır. Üstelik Yüce Allah'a iki farklı şekilde hâl olabilecek durumdadır. Birazdan detayları verilecek olan şu üç ihtimalden birini diğerine tercih etmek için lafzî bir karine olmadığı gibi manevî bir karine de yoktur: Birinci ihtimal, Allah Teâlâ yaratmanın tek fâili olduğu için “وَكَهْدًا/tek başına” kelimesinin O'nun zatına hâl olduğudur ki kimse buna itiraz etmez. İkinci ihtimal, hesabını daha iyi sorabilmek adına kuluyla yalnız kalmayı kastettiğidir. Zira toplu ortamda yapılacak bir sorgulamada, muhatap kendisinin araya kaynayacağını, kalabalığa karışacağını düşünebilir. Hâlbuki sorgulamanın bire bir yapılacak olduğunu bilmesi durumunda böyle bir ümidi kalmaz. Âyetin bağlamı zaten tehdit üzere inşa edildiğinden böylesi bir mana konuma uygun olur. Üçüncü ihtimal, yaratılan her kul yalnız başına yaratıldığından kelimenin ona hâl kılındığıdır. Bu ihtimal de vakıya uygundur, dolayısıyla âyet bu haliyle üç farklı şekilde tercüme edilebilir:

⁴⁰ el-Müddessir, 74/11.

1. “Tek başıma yarattığım o kişiyle beni baş başa bırak!” Bu tercümede “خَلَقْتُهُ” – Onu tek başıma yarattım, onun yaratılmasında kimse bana eşlik etmedi” manası verilmiş ve yalnızlık, yaratma fiilinin fâili olan Yüce Allah’ın zatına mal edilmiş, yani Allah Teâlâ cümleye zi’l-hâl kılınmış olur.

2. “Yarattığımla beni yalnız bırak.” Bu tercümede “ذُرْنِي وَخُذِي مَعَهُ” – beni onunla yalnız bırak” manası öne çıkmıştır ve zi’l-hâl yine Allah Teâlâ’dır. Bir öncekinden farkı şudur: Önceki tercümede Allah’ın yaratırken yalnız olduğu vurgusu öne çıkarılırken bu tercümede Allah’ın yarattığı kul ile yalnız kalmak istediği vurgusu öne çıkarılmıştır.

3. “Kendisini yalnız yarattığım kişiyle beni baş başa bırak!” Burada ise “خَلَقْتُهُ” – Onu tek başına olacak şekilde yarattım, malı ve çocukları olmadan” manası verilmiş ve yalnızlık, yaratma fiilinin mef’ulün bih’i olan kula mal edilmiş; kul, cümleye zi’l-hâl kılınmıştır.⁴¹

Bu tercümelerin üçü de gerek gramer gerekse de realite açısından uygundur. Bir cümle ile bir mana ifade edilir ve ona bir tek anlam verilir. Kur’ân’ın manayı zenginleştirmek adına cümlelerini aynı anda birçok mana ifade edecek tarzda kurduğu bir vakıa olmakla beraber bazı konumlarda tek bir manayla yetinmek gerekir. Mesela harfî tercüme yapmak isteyen birinin, bu âyete tek bir anlam vermesi zorunludur. Dolayısıyla bu âyete doğru mana vermek için Kur’ân’ın dil üslubundan yararlanma, cümlelerin içinde yer aldığı bağlamın manaya etkisini doğru tespit etme, verilecek manalardan hangisinin bu bağlama daha uygun olacağını belirleme gibi yöntemlere başvurulmalıdır. Şimdi biz de ilgili âyeti bu niyetle yeniden inceleyeceğiz.

Öncelikle bu âyette bir tehdit olduğu açıktır. Çünkü kendisinden önceki âyetlerde sûra üfürülüp de kıyamet kopunca ortaya çıkacak zorluklardan, kâfirler için bu anların hiç de kolay olmayacağından bahsedilmektedir.⁴² Yani bağlam Allah’ın birliğinin anlatıldığı tevhid üzerine değil, kullarını hesaba çekeceğini bildiren tehdit üzerine kuruludur. Dolayısıyla “وَجِئَا”/tek başına” kelimesini, oradaki çaresizliğini daha iyi dile getireceği ve o zorlukları tek başına yaşayacağını göstereceği için insana hâl kılmak, hem cümlelerin etki gücünü hem de siyak ve sibakıyla uyumunu arttıracaktır.⁴³ Üstelik bu tercih Kur’ân’ın dil üslubuna da uygundur. “أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ”⁴⁴ âyetinde “بَعَثَ” yerine “بَعَثَ” denildiği, yine “أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ”⁴⁵ âyetinde “أَضَلَّ” yerine “أَضَلَّ” denildiği gibi Kur’ân’da daha pek çok âyette mef’ulün

⁴¹ Carullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi’t-Tenzîl*, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407), 4/647.

⁴² el-Müddessir, 74/8-10.

⁴³ Muhammed el-Emîn el-Eremî, *Tefsîru hadâiki’r-ravhi ve’r-reyhân*, thk. Hâşim Muhammed Ali, (Lübnan: Dâru Tavki’n-Necât, 1421), 30/393.

⁴⁴ el-Furkân, 25/41.

⁴⁵ en-Nisâ, 4/88.

bih konumundaki muttasıl zamirlerin hazfedildiği bilinmektedir. Bağlamdan hareketle varlığını muhatabın zihninin kolaylıkla tespit edebildiği sıfat, mevsuf, muzaf, muzafun ileyh, muttasıl zamir gibi öğeleri hazfetmek yaygın bir Kur'ân üslubudur. Buradan hareketle âyetin takdirinin “تَرْزِي وَمَنْ خَلَقْتُهُ وَحِيدًا” şeklinde olduğu rahatlıkla düşünülebilir. Haliyle âyetin tercümesi de “Kendisini yalnız yarattığım kişiyle beni baş başa bırak!” şeklinde teke düşer.

İkinci Örnek: “وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنْ الْأَمْشَرِكِينَ -Bir de: "yahudi veya hıristiyan olunuz ki, hidâyet bulasınız." dediler. Sen onlara de ki: "Hayır! Hanîf olarak hakka tapan İbrahim'in dinine (uyarız) ki, o hiçbir zaman müşriklerden olmadı.”⁴⁶

Bu âyette, ehl-i kitabın, inananlara “yahudi ya da hıristiyan olunuz ki doğru yolu bulasınız” dedikleri haber verildikten sonra, Hz. Peygamber'in şahsında müminlere onlara nasıl cevap verecekleri öğretilmiş ve “قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا” demeleri istenmiştir. Müminlerin ehl-i kitaba cevaben söylemeleri istenen cümledeki “حَنِيفًا/hanîfen” kelimesi aynı anda hem “مِلَّة/din” hem de “إِبْرَاهِيم/İbrahim” kelimesine hâl olabilecek şekilde getirilmiştir. Yani, ya doğrudan mef'ulün bih'in kendisinin ya da onun muzafun ileyh'inin hâlidir. Gramer açısından her iki şekilde de anlaşılmaya müsait olan âyet şu iki şekilde tercüme edilebilir:

1. “Bilakis (biz) İbrahim'in hanîf olan dinine (uyarız).” Burada hanîf kelimesi, muzaf konumundaki millet/din kelimesine hâl kılınmıştır. Akla şöyle bir soru gelebilir: “مِلَّة/Millet” kelimesi dışı olduğu halde “حَنِيفًا/hanîfen” kelimesi niye erkek geldi, “حَنِيفَةً/hanîfeten” denilmesi gerekmez miydi? Normalde fiil-fâil, sıfat-mevsuf, mübteda-haber, hâl-zi'l-hâl ilişkisi içinde olan kelimelerde cinsiyet uyumu zorunludur. Ancak millet kelimesi gibi hakikî müenneslik ifade etmeyen kelimelerin böyle bir ilişki kurmaları durumunda, bu cinsiyet uyumu vacip olmaktan çıkar, caiz olur.⁴⁷ Dolayısıyla hanîf gelmesinde bir beis yoktur.

2. “Bilakis (biz) hanîf olan İbrahim'in dinine (uyarız).” Dikkat edilirse burada hanîflik doğrudan Hz. İbrahim'e hâl kılınmış ve ona ircâ' edilmiştir. İlgili âyetin cümle yapısı bu tercümelerin her ikisi için de imkân tanımaktadır. Ancak daha önce de değinildiği gibi bir âyete tek bir mana vermek her zaman tercihe şayandır. Bu durumda hangi tercümenin daha uygun olacağını araştırmak gerekir.

Âyetin bağlamında, iki tercümeden birini diğerine tercih etmeye yönlendirecek herhangi bir karine yoktur. Bağlam bir çözüm sunmayınca, cümleyi Kur'ân bütünlüğü ve sahih sünnet ışığında ele almak icap eder. Bu niyetle yapılacak bir taramada Hz.

⁴⁶ el-Bakara, 2/135.

⁴⁷ Muhammed b. Hasen İbnu's-Sâiğ, *el-Lemha fî şerhi'l-mulhâ*, thk. İbrâhim b. Sâlim, (Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1424), 1/312-313.

İbrahim'in hanîf olduğunu bildiren nasslar olduğu görülür.⁴⁸ Ancak bu nasslar, âyetin tercümesi üzerine etki edecek türden değildir. Kur'an ve sahih sünnette de müşkili çözmeye yardımcı bir bilgi olmayınca, diğer aşamaya geçilir: Cümleyi Arapça yönünden tahlil etmek. Bu da âyetin nahiv, sarf, ıstikak ve duruma göre belagat yönünden incelenmesini ihtiva eder.

Âyet, nahiv açısından incelendiğinde tercümelerden birini diğerine üstün kılan bir durum olmadığı görülür. “حَنِيفًا/hanîfen” kelimesi her durumda hâldir ve hem “دِينًا/din” hem de “إِبْرَاهِيمَ/Ibrahim” kelimesine hâl olabilecek şekilde getirilmiştir. Nahiv açısından bu iki ihtimalden birini eleyecek bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla cümlelerin sarf ve ıstikak yönünden tahlil edilmesi gerekir.

Hanîf kelimesi lugatta “-ya doğru eğilmek, -ya dönmek, meyletmek, yönelmek” anlamlarına gelen ح-ن-ف kökünden türemiş bir sıfat-ı müşebbehedir.⁴⁹ Din herhangi bir şeye dönecek, ona doğru meyledecek bir kavram değildir, aksine dine yönelir, ona meyledilir. Buna bazı âyetlerde şöyle işaret edilmektedir: “وَأَنْ أَقِمَّ وَجْهَكَ” - Bir hanîf (muvaḥhid) olarak yüzünü (hak) dine doğru yönelt.”⁵⁰ Görüldüğü gibi hem hanîf kelimesinin sözlük anlamı, hem de kelimenin diğer âyetlerde dine yönelmek anlamında kullanılmış olması, âyetteki “حَنِيفًا/hanîfen” kelimesini Hz. İbrahim'e hâl kılmanın daha doğru olacağını göstermektedir.

Üçüncü Örnek: “وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا” - Rabbin(in emri) gelip melekler saf saf dizildiği (zaman)...⁵¹

Bu âyeti kerime bünyesinde birden fazla işkâl barındırmaktadır. Bu işkâlleri şöyle sıralamak mümkündür: 1. Gelme fiilinin Allah Teâlâ'ya nispet edilmesi. Zira Allah Teâlâ'nın bir yere gelmesi aynı zamanda bir başka yerden ayrılması anlamına gelir ki bu da Allah için mekân tayin etmek, iki mekân arasında yer değiştirdiğini kabul etmek demektir. Hâlbuki Yüce Allah mekândan münezzehtir. 2. Allah Teâlâ'nın zatı için gelmek düşünölemeyeceğine göre burada bir öge hazfı var demektir ki o ögeyi doğru tespit etmek, âyetin devamına da etki edeceği için önemlidir. 3. “الْمَلَكُ/melek” kelimesi tekildir. Tek bir şeyin gelirken saflar oluşturması mümkün değildir. Bu kelimeyi önceki fâil olan “رَبُّكَ” ile beraber değerlendirerek ikisinin birlikte çoğulu meydana getirdiği söylenirse, bu, ileri derecede teşbihe ve tescîme neden olacak bir istiâre-i temsîliyye oluşturur, bize şöyle bir tablo sunar: Meleklerin arasında gelen bir Allah (cc). Dolayısıyla bu da kabul edilemez. 4. İki tekrarla gelen “صَفًّا” kelimesinin hangi kelimenin hâli olduğunu doğru tespit etmek.

⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/67; en-Nahl, 16/120; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/116.

⁴⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, (Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts), 3/248.

⁵⁰ Yûnus, 10/105; er-Rûm, 30/30.

⁵¹ el-Fecr, 89/22.

Zira cümlelerin şu anki durumu hem “رَبُّكَ” ve hem de “الْمَلَكُ” kelimesine birlikte hâl olduğunu göstermektedir.

Problemleri belirledikten sonra çözüm yollarını araştırabiliriz.

Âyetin “وَجَاءَ رَبُّكَ” kısmı, kendi lafızlarından hareketle tercüme edilirse, Yüce Allah’ın kullarını hesaba çekmek üzere dünyaya geldiği kabul edilmiş olur. Bir yere gelmek, aynı zamanda bir diğer yerden ayrılmak manasına geldiğinden hem gelmeden öncesi için hem de gelme eylemi sonrasında olmak üzere Allah’a iki ayrı mekân tayin edilmiş olur.⁵² Üstelik bu durum Allah için bir de cismin var olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Çünkü bu âyette kullanılan gelmek eylemi, ma’tufu olan “الْمَلَكُ” kelimesinin de delâletiyle cismi olan varlıkların yaptığı bilinen somut gelme işi şeklinde kullanılmıştır ve onların bütün halinde bir yerden diğer bir yere intikallerini anlatmaktadır.⁵³ Hâlbuki Allah Rasulü (sav), “Allah vardı ve O’nunla birlikte hiçbir şey yoktu”⁵⁴ hadisiyle, zaman ve mekânı da ifade edecek şekilde Allah’ın yaratmaya başlamasından önce hiçbir şeyin olmadığını haber verir. Allah’ın geldiğini söylemek, O’nu gelme işini yapan sâir mahlûkata benzetmek sonucunu doğurur. Oysaki “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ”⁵⁵ âyeti hiçbir şeyin O’na benzemediğini açıkça ilan ederken aslında cümle iki yönlüdür ve mefhum-u muhalifi itibarıyla O’nun hiçbir şeye benzemediğini de ilan etmektedir. Dolayısıyla bu âyetteki “جَاءَ/gelme” fiiliyle birlikte zihinlerde oluşan hareket ve intikalin Yüce Allah’a isnad edilmesinin gerçekliği yoktur, cümle hakikî manada tercüme edilmeye uygun değildir.

“رَبُّكَ” kelimesinin fâil-i hakikî olmadığı kesinleşince cümleye doğru anlam vermek için önümüze iki ihtimal çıkar: 1. Cümleyi mecaza hamletmek, 2. Cümlede mahzuf bir öge olduğunu kabul ederek Kur’ân ve sünnete uygun bir öge takdir etmek. Bu âyet mecaza hamletmeyi gerektirecek yapıda değildir. Bu nedenle mahzuf bir öge belirleme daha uygun bir yöntem olacaktır. Kıyamet Allah’ın emriyle kopacağı için “وَجَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ”, kullar istemese de O’nun zorlamasıyla olacağı için “وَجَاءَ قَهْرُ رَبِّكَ”, o gün inkâr edenler de inananlar da O’nun azametini müşahade edecekleri için “وَجَاءَ جَلِيلُ آيَاتِ رَبِّكَ” gibi takdirlerde⁵⁶ bulunmak mümkündür.

Bu tahlil sonrasında gelmek fiilinin iki fâilinden birincisi (رَبُّكَ) elenmiş olur. Bu durumda geriye tek bir fâil kalır: “وَالْمَلَكُ”. Bu kelimenin tekil olduğu düşünülünce, “صَفًا” kelimesinin ona hâl olması mümkün değildir. Zira tekil bir şey saf oluşturmaz. Ancak burada da şunun hatırlanması gerekir: Cins isme dâhil olan elif-lam takıları ahd için değillerse, istiğrak-ı küllî denilen bütüncül bir kapsayışla o türün tamamını ifade

⁵² Allah için zaman ve mekân tayin etmenin sakıncaları için bkz. Abdullah Namlı, *Kader İnancının Temelleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 15, 139, 140, 210.

⁵³ Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420), 31/159.

⁵⁴ Buhârî, “Bed’u’l-halk”, 1.

⁵⁵ eş-Şûrâ, 42/11.

⁵⁶ er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 31/159.

etmeye yararlar. Yani, önüne elif-lam takısı almış cins bir kelime belirli bir kişi ya da şeye delalet etmiyorsa, o cinsin tamamını ifade ediyor demektir.⁵⁷ Dolayısıyla buradaki “وَالْمَلَكُ” kelimesi, yeniden dirilme ve hesaplâ ilgili Yüce Allah’ın emirlerini yerine getirmeye memur olan bütün melekleri ifade eder, “صَفًّا” kelimesi de saflar halinde geleceklerini anlatmak üzere tüm o meleklerle hâl olur. Taberî, bu gerçeğe işaret eden uzun bir hadis-i şerif rivâyet eder. Bu hadiste bütün meleklerin yeniden dirilme sonrası yeryüzüne saflar halinde incekleri, onların bu inişlerini gören yeryüzündekilerin, “Rabbimiz de aranızda mıdır” diye soracakları, meleklerin ise onlara “Rabbimiz aramızda olmaktan münezzehtir” diyecekleri haber verilir.⁵⁸

Tüm bu bilgiler ışığında “صَفًّا” kelimesinin Allah’ı (cc) ve melekleri anlatmak üzere gelmiş bir hâl olmadığı, Allah’ın (cc) emriyle beraber O’nun emrini yerine getirecek olan meleklerin saflar halinde inceklerini anlattığı ortaya çıkar.

Sonuç

Kur’ân’ın bazı âyetleri muhkem yapıda değildir ve doğru anlaşılmasını engelleyecek çeşitli işkâller barındırmaktadır. Bu işkâl türlerinden biri de cümledeki hâl ve zi’l-hâli doğru tespit edememektir.

Bazen âyetlerde öyle bir öge gelir ki bu öge aynı anda hâl, bedel, temyiz ya da harf-i ceri hazfedilmiş bir mecrûr olabilir. Bu tür cümleleri doğru anlamak özel bir gayret sarfetmeyi gerektirir. Ele alınan cümle alelade bir cümle olmayıp insanın hem dünyasını hem de ahiretini ilgilendiren kelâmullah olunca, konunun ciddiyeti daha da artar, doğru anlama adına daha fazla çaba harcamak icap eder. Bu nedenle bahsi geçen türden âyetler, öncelikle kendi bağlamları içinde değerlendirilmeli, bağlamın sunacağı imkânlardan istifadeyle doğru mana belirlenmeye çalışılmalıdır. “ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَجِيدًا” âyetindeki “وَجِيدًا” kelimesi, gramer ve vakıya uygunluk yönünden üç farklı şekilde anlaşılma uygun olduğu halde içinde bulunduğu bağlam kıyamet ve hesap sorma, dolayısıyla tehdit olduğundan, onu yaratılan kula hâl kılmak ve cümleye buna göre mana vermek tercih edildi. Eğer bu kelime, Yüce Allah’ın varlığını ve birliği anlatan tevhid temelli bir bağlamda gelseydi, bu durumda onu Yüce Allah’a hâl kılmak daha isabetli olurdu. Çünkü bağlam, başka türlü anlaşılmasına izin vermezdi.

Cümlenin bağlamı her zaman doğru manayı tespit etmede yeterli olamayabilir. Cümlenin kendi bağlamından hareketle doğru mananın tespit edilemediği durumlarda yapılacak şey, Kur’ân ve sahih sünnet ışığında doğru manayı bulmaya çalışmaktır. Zira Kur’ân’ın bazı âyetleri, diğer bazı âyetlerini açıklar yapıdadır. Aynı şekilde Kur’ân’ı tebyin görevi bulunan sahih sünnet de bizim için kapalı olan manaları açığa

⁵⁷ Muhammed b. Abdîrahmân Hatîb-i Dîmeşk, *el-Îzâh fî ulûmi’l-belâğa*, thk. Muhammed Abdulmun’im Haffâcî, (Beyrut: Dâru’l-Cîl, ts), 2/25-26.

⁵⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1420), 24/417.

çıkartır, ufkumuzu aydınlatır. “ءَاسْجُدْ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا” âyetindeki müşkil kendi bağlamı içinde çözölemeyince, konuya yönelik diğerk Kur’ân âyetleri ve hadis-i şeriflerden istimdât edilmiş, doğru mana onların ışığında netleştirilmişti. Yine “وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا” âyeti tahlil edilirken Yüce Allah’ın mekân ve zamandan münezzeht olduğuna ve yarattığı mahlûkatına benzemediğine dair âyet ve hadisler sayesinde cümledeki birinci fâil olan “رَبُّكَ” tamlamasının fâil-i hakîkî olmadığı tespit edilmişti.

Bazen bu iki yöntem, doğru manaya ulaşmada yetersiz olabilmektedir. Böylesi durumlarda yapılması gereken, dilin imkânlarından istifade etmektir. Lugat, sarf, iştikak, bu üç ilim bize kelimeyle ilgili doğru tahliller yapmada yardımcı olurken nahiv de ilgili kelime ya da cümlelerin irabından hareketle güçlü verilere ulaşmada yardımcı olur. Yine bazen belagat ilminin verileri ışığında sonuca ulaşılabilir. “مَلَّةٌ” âyetinde geçen “مَلَّةٌ” kelimesinin lugavî açıdan burada “din” anlamında, “حنيفاً” kelimesinin ise “meyletmek” anlamında kullanıldığı ve dinin herhangi bir şeye meyledemeyeceği belirtilerek “حنيفاً” kelimesinin Hz. İbrahim’e hâl olmasının daha doğru olacağı sonucuna ulaşılmıştı. “حنيفاً” kelimesinin “مَلَّةٌ” kelimesine hâl olma ihtimali incelenirken de “مَلَّةٌ” kelimesinin müennes-i hakîkî olmaması nedeniyle müzekker yapısına rağmen “حنيفاً” kelimesinin ona hâl olabileceği gerçeğine dikkat çekilmişti. Yine “وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا” âyetindeki “الْمَلَكُ” kelimesi müfred olduğu halde, elif-lam takısı almış bir cins isim olmasından hareketle onun istiğrak ifade ettiği ve aslında tüm melekleri ifade ettiği belirtilmiş, “صَفًّا” kelimesinin ona hâl olmasında bir sakınca bulunmadığına işaret edilmişti. Tüm bu örnekler, dilin imkânlarından istifadeyle sonuca gitmenin ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir.

Bu anlamda kendisinden yararlanılabilecek bir kaynak da kıraat farklılıklarıdır. Zira bazen kıraat farklılıkları manaya yansıyabilmekte, en azından ilgili kıraatin kendisine isnad edildiği sahâbînin söz konusu âyeti nasıl anladığına delalet eden bir tefsir karinesi olmaktadır. Tabi bu, fikir vermesi açısından katkı sağlarsa da farklı delillere dayanarak kıraatler arasında tercih yapmaya engel değildir. Nitekim “وَهَذَا بَعْطِي شَيْخًا” âyetindeki “شَيْخًا” kelimesinin cümledeki görevi tespit edilmeye çalışılırken, İbn-i Mes’ud’un bu kelimeyi merfu okumasından hareketle ortaya çıkacak ihtimallere dair bir değerlendirme yapılmış, ancak tüm sahabe içerisinde sadece onun ilgili kelimeyi merfu okuması ve diğer delillerin mansub okumayı zorunlu kılması nedeniyle sonuca giderken bu okuyuş görmezden gelinmişti.

Tüm bu sayılan bilgilere ulaşmak, farklı ihtimalleri topluca bir arada görmek ve yapılacak tahlil ve analizleri sağlam temellere oturtmak için ilgili âyetlerin öncelikle lugavî tefsirlerde nasıl ele alındığına bakmak yararlı olacaktır. Bu kaynaklarda istenen bilgiye ulaşamazsa, i’râbu’l-Kur’ân türü eserler incelenebilir. Bu eserlerde aynı kelimenin irabına yönelik farklı vecihler ortaya çıkar da araştırmacı bunlardan birini diğerine tercih edemezse âyetdeki kelimelerle ilgili anlam taraması

yapması yararlı olacaktır. Bu da Kur'ân kelimelerinin doğru anlamını tespit etmede son derece önemli olan garîbu'l-Kur'ân literatürüne ve ilk dönem mu'cemlerine müracaat etmesini gerektirir. Zira kelimenin kökü, ait olduğu dil ya da lehçe, temel ve yan anlamları, hangi kabileler tarafından kullanıldığı gibi bilgiler bu kaynaklarda fazlasıyla yer aldığı gibi aynı kelime Kur'ân'da farklı bağlamlarda farklı anlamlarda kullanılmışsa buna da işaret edilmektedir.

Zi'l-hâli doğru tespit etmek bazen kelime anlamı, bazen bağlam, bazen irab, bazen Kur'ân bütünlüğü, bazen hadisten gelen ek bir açıklama veya uygulama ile mümkün olduğu için, zi'l-hâli doğru tespit etmek isteyen kişinin ilgili alanlarda telif edilmiş eserlere başvurması elzemdir. Ele alınan âyette fikhî boyutlar varsa ve cümledeki hâl ya da zi'l-hâli tespit etmede o fikhî konunun Kur'ân bütünlüğü ve hadisler çerçevesinde detaylarını öğrenmek yardımcı olacaksa bu amaçla fikhî tefsirlere müracaat edilir. Âyet kelimî bir konuyu işliyorsa, o konuya dair detayları öğrenmek, konu Kur'ân'da farklı bağlamlarda farklı boyutlarıyla işlenmişse bunların tafsilatına ulaşmak; farklı görüşte olanlar, kendi görüşlerini desteklemek ve karşı görüşte olanların tezlerini çürütmek adına bazı âyetleri delil olarak kullanıyorsa bu delilleri görmek gerekir. Bu durumda kelimî konuları detaylarıyla ele alan eserler incelenir.

KAYNAKÇA

- Agitoğlu, Nurullah. “Kutsal Metinlerde ve Hadislerde Hz. Âdem – Tespit ve Değerlendirme”, *JASSS* 26 (2014), 269-287.
- Deâs, Ahmed Ubeyd. *Î'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Şam: Dâru'l-Munîr, 1425.
- Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa. *Î'râbu'l-Kur'ân ve beyânuh*, Humus: Dâru'l-Îrşâd li'ş-Şuûni'l-Câmiyye, 1415.
- Ebu'l-Bekâ, Abdullah b. el-Huseyn, *et-Tıbyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Şam: İsâ el-Bâbî el-Halebî Matbaası, ts.
- Eremî, Muhammed el-Emîn. *Tefsîru hadâiki'r-ravhi ve'r-reyhân*, thk. Hâşim Muhammed Ali, Lübnan: Dâru Tavki'n-Necât, 1421.
- Ferrâ, Ebu Zekerıyyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf, ts.
- Gündüzöz, Soner. “Kur'an'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'an'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir inceleme I”, *Nüşa Dergisi* 6 (2002), 77-94.
- Gündüzöz, Soner. “Kur'an'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'an'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir inceleme II”, *Nüşa Dergisi* 7 (2002), 121-140.
- Gündüzöz, Soner. *Kur'an'ın Eşsiz Dili – Kur'an'da Gramer Yanlışı İddialarına Cevap*, Samsun: Etüt Yayınları, 2010.

- Ğallâbînî, Mustafa b. Muhammed Selim. *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1414.
- Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Hasen, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfi*, Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.
- Hatîb-i Dimeşk, Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Îzâh fî ulûmi'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdulmun'im Haffâcî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemâluddîn. *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek, Şam: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Mısır: Dâru Tıybe li'n-Neşr, ts.
- İbnu's-Sâiğ, Muhammed b. Hasen. *el-Lemha fî şerhi'l-mulhâ*, thk. İbrâhim b. Sâlim, Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1424.
- Kılıçarslan, Mehmet. *İlahî Kelamın Müstesna Grameri*, İstanbul: Kalem Yayınları, 2019.
- Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.
- Namlı, Abdullah. *Kader İnancının Temelleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Nehhâs, Ebu Ca'fer. *I'rabu'l-Kur'ân*, thk. Abdulmun'im Halil İbrahim, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Râzî, Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Sâfi, Mahmud b. Abdirrahîm. *el-Cedvelu fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Muessesetu'l-İmân, 1418.
- Suyutî, Celaleddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi cemi'l-cevâmi'*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.
- Şafiî, Muhammed b. İdris. *el-Umm*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1420.
- Yaşar, Yahya. *Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti*, Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Zeccâc, İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdulcelil Abduh, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.